

**Державна соціальна служба для дітей, сім'ї та молоді
Інститут соціальної та політичної психології АПН Украї-
ни**

**Групи взаємодопомоги: соціалізація через розвиток твор-
чого потенціалу**

Методичний посібник для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги, які
створено при КП “Довіра” ЦССМ.

Частина друга

2005 рік.

Групи взаємодопомоги: соціалізація через розвиток творчого потенціалу. Методичний посібник для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги, створених при Консультативних пунктах “Довіра” центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. Частина друга / За ред. Лазоренка Б.П., Пилипенка О.І./ – К.: Видавничий дім „Каліта”, 2005. – 168 с.

ISBN

Авторський колектив: **Вознесенська О.Л.**, канд. психол. наук., **Калашников Ю.В.**, **Кас’яненко О.Ю.**, **Лазоренко Б.П.**, канд. філос. наук; **Любарець О. В.**, **Новикова І. В.**, **Пінчук І. М.** канд. пед. наук., **Пилипенко О.І.**, канд. пед. наук.

Рецензенти:

Ліщук Р.М. канд. мед. наук, доцент Школи соціальної роботи Національного університету „Києво-Могилянська академія”;

Панфілова О.М., координатор дитячих програм Всеукраїнської благодійної організації „Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ”.

Посібник розкриває шляхи соціалізації наркозалежної молоді через розвиток творчого потенціалу. Висвітлює особливості застосування методів арт-терапії та спільної творчої діяльності у роботі груп взаємодопомоги, практичний досвід та творчі здобутки учасників груп взаємодопомоги центрів соціальних служб для молоді і громадських організацій.

Розрахований на працівників центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, фахівців, соціальних працівників громадських організацій, студентів, які вивчають психологію та соціальну роботу.

Координатор від ЮНІСЕФ – Сакович О.Т.

Літературний редактор – Мандрик О. М.

**©Вознесенська О.Л.,
Калашников Ю.В.,
Кас’яненко О.Ю.,
Лазоренко Б.П.,
Любарець О. В.,
Новикова І. В.,
Пінчук І. М.,
Пилипенко О. І.**

Зміст

1. Розвиток творчого потенціалу як стратегічний напрямок соціалізації наркозалежної молоді

- 1.1 Роль мистецьких засобів у соціалізації наркозалежної молоді
- 1.2. Вплив арт - терапії на розвиток соціальних навичок спілкування та позитивних соціально-психологічних якостей наркозалежної молоді

2. Механізми соціалізації через розвиток творчого потенціалу

- 2.1 Соціально - психологічні засади та причини порушення механізмів соціалізації дітей та підлітків, що призводять до вживання наркотиків
- 2.2 Методичні засади корекції механізмів соціальної адаптації та соціалізації
- 3. Методичні засоби розвитку творчого потенціалу наркозалежної молоді при проведенні груп взаємодопомоги

3.1 Арт- терапія у соціальній роботі

- 3.2 Особливості групової арт- терапії
- 3.3 Індивідуальна робота у групових заняттях з арт- терапії

4. Арт- і гештальт- терапія у роботі з наркозалежною молоддю

- 4.1 Переваги арт - терапії
- 4.2 Переваги арт - гештальта
- 4.3 Методи арт - терапії у парадигмі гештальта

5. Арт-терапевтичні технології у роботі з сім'ями наркозалежних

6. Арт - терапія в практиці груп взаємодопомоги при консультативних пунктах “Довіра” центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

- 6.1. Співпраця громадської організації „Інститут проблем наркоманій і наркозлочинності” та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді м. Києва
- 6.2 Арт – терапія в досвіді групи взаємодопомоги Дніпропетровського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

6.3 З досвіду роботи Севастопольського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Рекомендована та використана література

5. Арт-терапевтичні технології в роботі з сім'ями наркозалежних.

Досвід надання соціально-психологічної допомоги наркозалежній молоді переконує в тому, що у значній мірі загальний успіх її соціалізації залежить від ефективної роботи з батьками, рідними та близькими наркозалежних, які є співзалежними. Зокрема психотерапевтична робота з сім'єю наркозалежного може розглядатися як значимий фактор в реабілітації того, що має залежність. На сьогоднішній день накопичено величезний досвід і напрацьовано принципи сімейної психотерапії. Але логіка розвитку психотерапевтичної комунікації потребує нових форм, активної взаємодії з клієнтом засобами невербальної експресії, що реалізуються в моделі арт-терапевтичної роботи. Трансформаційні процеси в соціально-політичній, економічній, культурно-інформаційній сферах суспільства стимулюють розвиток арт-терапевтичних технологій, що застосовуються для психотерапевтичної і соціально-психологічної допомоги особистості. І арт-терапія стає тим інноваційним методом, який приводить до творчого розкриття здібностей і сутнісного потенціалу людини, мобілізації внутрішніх механізмів саморегуляції та зцілення членів родини.

Сім'я – найважливіша для будь-якої людини форма організації особистого досвіду, це середовище, у якому розвивається будь-яка особистість, як особистості батьків (дорослих), так і особистість дитини. Розвиток відбувається в процесі взаємодії з іншими членами родини, дитина вчиться будувати взаємини з навколишніми, пізнає соціальний світ, вступає в соціальні зв'язки.

У кожній родині існує певна «несвобода», певна взаємозалежність членів сім'ї друг від друга – навіть дорослих членів родини. Кожна родина вибудовує свої правила взаємодії, на яких і заснована ця несвобода. Але ця несвобода й залежність мають свої переваги, оскільки дозволяє членам родини задовольняти свої емоційні, культурні, духовні й інші потреби, отримувати підтримку, теплі стосунки, відчувати довіру [5].

Кожна сім'я може розглядатися як система, у якій все взаємозалежно і яка має ряд системних параметрів. По-перше, система як ціле завжди більше суми її частин. По-друге, якщо що-небудь зачіпає всю систему (наприклад, соціально-економічні трансформації в суспільстві), то це буде відображатися на всіх її елементах. По-третє, зміни, що відбуваються з одним з елементів системи, будуть відображатися на інших і на всій системі в цілому [11, 13].

Родина є системою, що саморозвивається. Це означає, що вона не замкнута, а перебуває в постійному контакті й обміні інформацією з навколишнім світом, що приводить до ряду внутрішніх змін. Крім того, будь-яка родина на шляху свого розвитку проходить ряд стадій, пов'язаних з віковими змінами, змінами її складу й т.д. Кожна сім'я проживає певні кризи у своєму розвитку, такі як шлюб, народження дітей, і здобуває при виході із кризи нові якості й ознаки. На етапі кризи неможливо вирішити нові проблеми старими способами, що веде до необхідності виробляти нові, до необхідності змін.

У родини завжди діють дві протилежні сили – сила розвитку й сила збереження гомеостазу, тобто стабільного стану, рівноваги, що передує змінам.

Розглядаючи сім'ю як систему, стає ясно, що наркотична залежність одного зі членів родини є продуктом дії множини взаємозалежних факторів. Серед цих факторів і генетична схильність, і обставини життя, і культурне середовище, і успадкований емоційно-поведінковий паттерн, і рівень залежності, і, звичайно, взаємодія в родині, тобто ті стосунки, які залежний вибудовує з іншими, зв'язки, прийняті в його сім'ї. При будь-яких видах залежності немає одного винного, є носій симптому, а відповідальність за симптом несуть всі члени родини, включаючи вплив прабатьків, тіток, дядьків.

Нерідко (а майже завжди) наркотична залежність, як і інші соматичні розлади й поведінкові порушення в одного зі членів родини виявляються наслідком дисфункціональної сімейної системи, неможливості системи пройти кризу й вийти на нову стадію свого розвитку, пристосуватися до нових умов існування. Поза залежністю від змін зовнішніх і внутрішніх умов родина завзято намагається зберегти звичні стандарти взаємодії між своїми елементами або з іншими системами. В результаті сім'я може блокувати актуальні потреби когонебудь зі своїх членів – найчастіше дитини або підлітка, що призводить до появи в нього симптому. «Носій симптому» дозволяє сім'ї втримувати старі сформовані стосунки. Наприклад, сім'я наркозалежного гуртується для того, щоб постійно його контролювати й тримати в центрі уваги.

Симптоматична поведінка є мимовільною, неусвідомленою і не піддається регуляції з боку пацієнта. Вона впливає не тільки на самого пацієнта, але й на його близьких, і може бути вигідною обом сторонам. Носій симптому виступає як «ідентифікований пацієнт», однак ми повинні пам'ятати, що детермінація симптому є системна й зв'язана із взаєминами в сім'ї. Якщо родина розглядається як саморегулююча система, а симптом – як механізм регуляції, то у випадку його ліквідації вся система виявляється тимчасово невідконтрольною й змушена або перейти на інший рівень функціонування, або повернути симптом. Саме тому робота з наркозалежними часто пов'язана з ізоляцією їх у період реабілітації від звичних умов життя, звичного середовища. Специфічною характеристикою дисфункціональної сім'ї (а зокрема, сім'ї наркозалежного) є її ригідність, опір змінам, бажання зберегти симптом.

Отже, психотерапевтична робота з родиною наркозалежного може розглядатися як важливий фактор в реабілітації особистості, що страждає від залежності. На сьогоднішній день накопичено величезний досвід і вироблені принципи сімейної психотерапії. Однак логіка розвитку психотерапевтичної комунікації вимагає нових форм, активної взаємодії із клієнтом за допомогою невербальної експресії, що реалізується в моделі арт-терапевтичної роботи. Трансформаційні процеси в соціально-політичних, економічних, культурно-інформаційних сферах суспільства стимулюють розвиток арт-терапевтичних технологій, призначених для психотерапевтичної та соціально-психологічної допомоги особистості. І арт-терапія стає сьогодні інноваційним методом, що сприяє до творчого розкриття здібностей та сутнісного потенціалу людини, мобілізації внутрішніх механізмів саморегуляції й зцілення.

У сучасної людини переважає використання вербальної комунікації, що спричиняє витіснення почуттів і недостатність їхнього усвідомлення. Відсутність контакту зі своїми почуттями, тілесними відчуттями приводить до психосоматичних розладів і порушень у міжособистісній взаємодії, одним із проявів яких є наркотична залежність.

Трансформація соціальних цінностей і системи гендерних ролей у нашому суспільстві приводить до розвитку жінкою маскулітних якостей і реалізації чоловічих ролей. Розв'язання завдань турботи й виховання дітей делеговані «об'єкту, що заміщає матусю» – бабусі, няньці, батьку або державі (у вигляді дитячих дошкільних установ). Порушення рівноваги чоловічого й жіночого в структурі особистості батьків, авторитарне виховання дітей призводить до невротичного розвитку особистості дитини, і, як наслідок, залежної поведінки.

Художня творчість веде до усвідомлення й адекватної оцінки своїх почуттів, спогадів, переживань. Методи арт-терапії близькі й запитові, і ментальності слов'ян, для яких характерна орієнтація на емоційно-образне переживання, а не на раціональне вирішення внутрішньопсихічних конфліктів. Недостатнє на сьогоднішній день використання невичерпних можливостей арт-терапії не тільки для зцілення окремих пацієнтів або груп, але й в області «соціального лікування» і психологічної роботи з родиною актуалізують необхідність розповсюдження таких арт-терапевтичних технологій.

Арт-терапія, тісно пов'язана з розкриттям творчих здібностей людини й пошуку нею можливостей саморегуляції, дозволяє працювати як з поточною гострою сімейною ситуацією, так і вирішувати «хронічні» проблеми. Відбувається акумуляція позитивного досвіду символічного розв'язання проблеми, надається можливість перенести отримані патерни поведінки в реальне життя. Розвиваються загальні творчі можливості сім'ї, що призводить до створення членами родини за межами психотерапевтичного простору нових форм спілкування й взаємодії. Арт-терапевтичні технології, з одного боку, є потужним інструментом самопізнання. З іншого боку, арт-терапія сприяє створенню в сім'ї нових, більш продуктивних моделей поведінки, за рахунок спілкування за допомогою продуктів творчої діяльності. У процесі спільної творчості родина отримує можливість виразити почуття, недоступні у вербальному спілкуванні, відбувається розвиток унікальної сімейної культури, формування міфопоетичної картини світу цієї сім'ї, перехід на більш глибокі рівні розуміння й взаємодії.

Звертання за допомогою арт-терапевтичних технологій до ресурсів колективного несвідомого через використання культури народних казок, билин, сказань, байок (Калшед Д., 2001 [6]; Франц М.-Л. [12], 1998; Бреусенко-Кузнецов А.А., 2005; див. [10, 16-32]) призводить до внутрішньоособистісної гармонізації кожного члена родини й самозціленню родини, як цілості.

Арт-терапія адекватно вирішує завдання вираження, відреагування й усвідомлення психічних травм раннього дитинства [2, 3]. Існуючий зв'язок між травмами раннього дитинства й розвитком залежної поведінки в пубертатному й молодому віці, дозволяє за допомогою арт-терапевтичних технологій у роботі з сім'ями наркозалежних вирішувати завдання розв'язання дитяче-батьківських та партнерських конфліктів, формування зрілих особистостей.

Арт-терапевтичні методи використовуються в роботі з наркозалежними для створення ефективного середовища в період реабілітації (Любарець О.М., 2005; див. [10, 65-82], Кас'яненко О., 2004; див. [4]).

Системний підхід до арт-терапії сім'ї

Теоретичною основою роботи з сім'єю в арт-терапії є системний підхід. Родоначальниками системного підходу можна назвати Б.Астрахана і Я. Агазаряна. У рамках цього підходу сім'я розглядається як жива, відкрита система, що саморозвивається та знаходиться в процесі росту й постійних змін. Родина – це цілісний живий «організм», і родина не дорівнює простій сумі своїх членів, їхніх думок, переживань, почуттів. Це положення необхідно враховувати арт-терапевтові, що працює з родиною, наголошуючи на родині як цілісності, а не групі індивідів, що зібралася разом.

В арт-терапевтичній роботі з родиною необхідне розуміння взаємин між внутрішньопсихічними, міжособистісними й загальносімейними процесами, що відбуваються в сім'ї. Необхідно ще й урахувати соціальні аспекти функціонування сім'ї – соціально-економічне становище, соціальний статус, культурне середовище [7].

Системний підхід в арт-терапії сім'ї передбачає визнання ієрархічного характеру її структури й функцій і прояв у ній: процесів, пов'язаних з міжособистісною взаємодією членів сім'ї між собою й з арт-терапевтом, і тих процесів, які відображають динаміку індивідуальних змін членів сім'ї й прояв їхніх індивідуальних потреб і переживань. Урахування ієрархічного характеру взаємин у родині відбувається в арт-терапевтичній роботі за рахунок оцінки й різнорівневого аналізу:

- загальносімейних процесів і феноменів;
- міжособистісних процесів і феноменів (між окремими членами родини);
- внутрішньопсихічних процесів і феноменів (кожного члена родини);
- процесів на рівні сімейних підгруп (підсистем: дитяче-батьківських, партнерських, сиблінгових, прабатьківських).

Основний акцент в арт-терапії родини робиться на вивченні структурно-функціональних особливостей сім'ї – на проникності її зовнішніх і внутрішніх (особистих) меж – і динаміки сімейної структури (Ландгартен, 2000; Смит, 2000). Спостерігаючи за цими межами й використовуючи різні акціальні втручання, арт-терапевт може посилювати або, навпаки, знижувати їхню проникність.

Тепер проаналізуємо *процес й особливості арт-терапії сім'ї*, образотворчу діяльність членів сім'ї, які прийшли на терапію. Як вже вказувався, звичайно дорослі як інструмент спілкування використовують мову. Мова художньої творчості у дітей як форма невербальної експресії – природна форма вираження переживань і емоцій, які в цьому випадку переносяться в продукти творчої діяльності. Завдяки спільній творчості стає можливим обминути табу й психологічні захисти, які супроводжують страх саморозкриття, особливо у дорослих, що веде до встановлення атмосфери більш високого рівня довіри. Також відбувається ослаблення свідомого контролю над процесом творчості, що ро-

бить образотворчу діяльність і спілкування більш вільним. Художня творчість веде до прояву забутих або витіснених переживань і супроводжується катарсисом. Арт-терапія сім'ї допомагає взаємному пізнанню членів родини і їхнього звільнення від переживань, що травмують.

Образотворча робота членів родини перебуває в центрі їхньої взаємодії. Відмова ведучого від інтерпретацій образотворчої продукції і стимулювання членів родини до розповіді про пов'язані із чужою й власною продукцією почуття й асоціації призводить до знаходження спільних тем та розкриття внутрішнього потенціалу родини. Виконання членами родини практичних вправ образотворчого характеру дозволяє структурувати діяльність сім'ї й сформувати більш безпечну для кожного окремого члена родини атмосферу (у порівнянні з вербальними методами психотерапії), що допомагає проявитися тим членам родини, які бояться прямого саморозкриття [1, 14].

Спільна образотворча діяльність дозволяє побачити характерні для членів родини комунікативні патерни. Ігрові аспекти створюють невимушену атмосферу, у якій добре виявляються проблемні сторони поведінки її учасників. Експериментування з образотворчими матеріалами пов'язане з навчанням, побудовою нових стосунків з навколишніми, розкриттям творчого потенціалу всіх членів родини. Використання образотворчих матеріалів робить процес більш активним і зримим. Символічний смисл візуальних образів осмислюється, усвідомлюється й авторами й іншими членами родини. В арт-терапевтичному процесі збільшується цінність співробітництва як форми внутрішньосімейної взаємодії й формується картина світу родини, що сприяє розвитку власної культури взаємин.

У ході сімейної арт-терапії по механізму взаємної індукції можлива активізація почуття ворожості й агресії, спрямованого на «ідентифікованого пацієнта» (у роботі з родинами наркозалежних – на клієнта, що демонструє симптом залежності). Роль арт-терапевта в таких випадках дуже важлива, оскільки в його функції входить допомога в відреагуванні почуття агресії в родині, емоційна підтримка наркозалежного клієнта й фасилітація процесу усвідомлення цих почуттів всіма членами родини.

Отут доречним є розуміння прагнення родини як системи до гомеостазу. Динамічні характеристики процесу арт-терапії родини відбивають перехід сім'ї на новий рівень її структурно-функціональної організації. Але цьому переходові передуює, як правило, криза й втрата системою колишньої рівноваги. Одним із зовнішніх переживань кризи родини можуть бути деструктивні дії, спрямовані на «ідентифікованого пацієнта» (наркозалежного). Арт-терапія як метод дозволяє перевести вектор агресії й деструкції на образотворчу продукцію. Образи, що піддаються деструкції, при цьому можуть виступати як метафора тих індивідуальних або сімейних якостей, які родина переборює. У той же час даний феномен може бути в деяких випадках пов'язаний із проекцією «тіньових» сторін особистості членів родини на «ідентифікованого пацієнта» або художні образи, що буде свідчити про нездатність родини інтегрувати й прийняти пов'язані з ним якості.

Арт-терапевтична робота з родиною створює, у цілому, більш безпечні умови для відреагування її членами своїх деструктивних потреб, оскільки в більшості випадків їхні дії спрямовані не на конкретного члена родини, а образотворчі матеріали й продукцію. У той же час руйнування образів або відреагування членами родини почуття гніву й агресії може викликати негативну реакцію в когось зі членів родини. Це може бути травматичним, якщо цей член родини ідентифікує себе з образом, що руйнується, тобто бере на себе роль «жертви» або «козла відпущення» [7, с. 220]. Функцією «козла відпущення» є фокусування негативних, агресивних переживань на певному об'єкті для відновлення гомеостазу родини. Це дозволяє членам родини виражати агресію без ризику для їхньої психічної цілісності або єдності родини, що є важливим механізмом функціонування родини. Однак, коли родина сприймає одного зі своїх членів як «козла відпущення» (можливо, саме наркозалежного) від арт-терапевта потрібна особлива увага. Відкритий захист «козла відпущення» може спричинити ускладнення його непростого становища через суб'єктивно позитивне ставлення арт-терапевта до нього. Допмагаючи тим членам родини, що обвинувачують, усвідомити, що причиною їхнього роздратування є не стільки поведінка того, хто виступає в ролі «козла спокути/

відпущення», скільки їх власні почуття, що спровокувала ця людина, арт-терапевт може сприяти зміні їхнього ставлення до цієї людини. Саме така позиція й поведінка арт-терапевта таким чином впливає на розвиток сімейної системи наркозалежного, що допомагає його успішній реабілітації.

Для більш повного розуміння терапевтичного впливу образотворчої творчості на людину необхідно враховувати не тільки те, які зміни в його стані відбуваються в процесі творчості, але й те, що випереджає образотворчу діяльність, маніпуляції з образотворчими матеріалами, а також те, що відбувається, коли клієнт закінчує створення візуального образу. Наприклад, Макніф і Шаверен (McNiff, 1992; Schaverien, 1992, див. [7]) розглядають наступну роботу зі створеною образотворчою продукцією як важливий фактор досягнення психотерапевтичних змін. Наприклад, до таких видів роботи можуть відноситися літературні описи (можливо, поетичні), драматизації, перфоманс, ритуальні дії в рамках прийнятої в родині міфопоетичної картини світу.

Ще одним фактором психотерапевтичного впливу в арт-терапії є інтерпретація й вербальний зворотний зв'язок. Звичайно, вплив цього фактор залежний від багатьох складових арт-терапевтичного процесу, у тому числі від спроможності членів родини до вербалізації своїх почуттів і думок. Але вербалізація буде впливати навіть у випадку, коли серед членів сім'ї є маленькі діти.

Як приклад, наведемо такий випадок. *До терапії звернулася ядерна родина з п'ятьох людей: батьки й троє дітей. У залежності перебувала мати. Молодшій дитині на момент терапії було 3 роки. Дівчинка в силу особливостей свого віку не здатна вербалізувати свої почуття. На 5-й сесії з'ясувалося, що залежності передували аборт, що відбувся за рік до народження останньої дитини. Мати й батько були не готові вербалізувати свої почуття й думки із приводу того, що трапилося: очі батька були наповнені сльозами, голос матері став тихим і тремтливим, однак жоден з них не готовий був обговорювати ситу-*

ацію аборту. Тоді дівчинка розпочала розсаджувати іграшки, що знаходилися в кабінеті арт-терапевта, ті, що найбільше їй сподобалися, на стільці. Коли частина з них була розсаджена, дівчинка несподівано почала скидати їх на підлогу, залишивши трьох сидячими (терапевти інтерпретували це як ідентифікацію цих трьох іграшок з дітьми в родині). Терапевти (працювали арт-терапевт та психолог) вказали батькам на поведінку дівчинки, що спричинило катарсис у обох батьків і надало їм можливість говорити про своє почуття провини, болю із приводу зробленого аборту. У терапії наступив перелом, аборт виявився важливим фактором, що привів матір до залежності. Надалі робота велася на інтерналізацію досвіду аборту, «здобування уроків» через роботу з малюнком, пластиліном та ритуальними діями. Подружній парі були запропоновані вправи «прощання з ненародженою дитиною» як домашнє завдання й «маска минулого й маска майбутнього» для можливості переходу на новий рівень розвитку сімейної системи.

Таким чином, слідом за Веллом (Bell, 1999; дані за [7, с. 242]) ми готові інтерпретацію й вербальний зворотний зв'язок віднести до «інтервенцій, що спрямовані на смислоутворення». З погляду системного підходу вербальне обговорення пов'язане з використанням енергоінформаційного обміну між членами родини й арт-терапевтом. Цей обмін – одне з відмітних якостей відкритих систем, що розвиваються, і тісно пов'язаний із процесом їх прогресивної диференціації.

Інтерпретація й вербальний зворотний зв'язок є невіддільними від внутрішньосімейних комунікативних процесів і стосунків. У той же час інтерпретація, рефлексія й усвідомлення членами родини вмістів свого внутрішнього світу й образотворчої продукції якоюсь мірою можливі й поза цими стосунками через додаткові форми аналізу й опису власного творчого процесу в індивідуальній формі.

Саме завдяки вербалізації переживань і обговорення процесів і продуктів художньої творчості, арт-терапія надає можливість членам родини виступати одночасно в якості «безпосередніх учасників» й «свідків» цих процесів та здійснювати рефлексію свого травматичного досвіду, «перекладаючи інформацію» про нього з емоційного на когнітивний рівень. Арт-терапевт при цьому виконує наступні функції: позначає тему, структурує обговорення, надає слово й свою увагу й підтримку кожному члену родини, використовує при необхідності свої інтерпретації й пред'являє свої почуття із приводу образотворчої продукції сім'ї або окремих її членів, їхньої поведінки й висловлень, є для родини джерелом різноманітної інформації й, таким чином, демонструє родині продуктивні паттерни вербальної поведінки.

Особливості арт-терапії сім'ї в порівнянні з іншими методами сімейної терапії.

1. Виявлення проблеми може відбуватися на арт-терапевтичній сесії в процесі комунікації родини, що проходить у формі творчої діяльності. В інших напрямках сімейної терапії, як правило, передбачається попередня телефонна

бесіда або особиста з одним із членів родини, у якій формулюється запит на терапію й зміст проблеми. З родиною може працювати один арт-терапевт.

2. Робота може відбуватися як *із цілою сім'єю*, так і з *окремими підсистемами* (дитяче-батьківськими, прабадьківськими, партнерськими, сиблінговими й т.д.)

3. *Детермінація симптому – системна*. Симптом показує “безладдя” у системі, а не індивідуальну проблему одного зі членів родини.

4. Фокус уваги арт-терапевта робиться на:

- *процесі спільної образотворчої діяльності* членів родини – тут і тепер: вибір матеріалів, мотивація або спонування з боку терапевта, створення/руйнування образу, регрес/інтеграція, вербальні асоціації в процесі діяльності, прояв сильних і слабких сторін кожного члена родини, взаємодія з арт-терапевтом і іншими членами родини в процесі спільної діяльності;

- *інтерпретації готової образотворчої продукції* – аналіз символіки, констатація зображених символів: урахування культурних впливів, форма (особливості елементів і композиції в цілому), зміст, реакція на продукт кожного члена родини й родини в цілому, сублімація/заміщення, неконгруентність, прояв сильних і слабких сторін кожного члена родини, архетипічні прояви, органічність, символізм і знаковість продукту.

- у психодинамічному підході *на минулому, сімейній історії*: культурний досвід, особливості психічного розвитку (об'єктні стосунки, афективні, когнітивні процеси), психодинаміка (захисні механізми), сенсорна орієнтація, ставлення до терапевта (переносні реакції) і т.д.

5. Стратегія ведення сесії й позиція арт-терапевта передбачає *недирективний підхід*: вступ (розігрів), творча діяльність, аналіз процесу діяльності й продуктів. Не відповідає специфіці арт-терапевтичної сесії обмеження комунікації клієнт/члени родини й психотерапевт переважно вербальним спілкуванням, що є характерним для психодинамічного підходу. В арт-терапії терапевт використовує акціальні форми психотерапевтичної інтервенції. Арт-терапевт присутній при взаємодії сім'ї, фасилітує процес взаємодії, використовує інтеракції різних модальностей (на соматопсихичному, емоційному рівні й т.д.). Фокус уваги терапевта направлений на усвідомлення членами родини своїх почуттів, потреб, бажань і т.д. на різних рівнях взаємодії.

6. *Зміни* відбуваються як на етапі аналізу *через усвідомлення й інсайт членів сім'ї* щодо процесів і феноменів: загальносімейних, міжособистісному й внутрішньоособистісних, так й на етапі образотворчої діяльності через несвідоме вираження накопичених негативних емоцій, агресії, почуттів гніву, провини й т.д.

Арт-терапевтична сесія з родиною триває 2-2.5 години, оскільки як будь-яка арт-терапевтична сесія передбачає попередню бесіду, створення творчої продукції й наступне обговорення й аналіз процесу творчості і його продуктів.

Функції й завдання арт-терапевта

Особливу увагу слід приділити ролі й *функціям арт-терапевта*, що працює з родиною наркозалежного. По-перше, створення атмосфери прийняття будь-яких своїх почуттів, думок, потреб членами родини й безпеки в арт-терапевтичному просторі, є необхідним. Саме дефіцит можливостей вільного прояву себе в сім'ї як первинній системі приводить одного з членів родини до наркотичної залежності. По-друге, арт-терапевт, що організовує й структурує художню й іншу творчу діяльність родини, забезпечує жорсткі границі кожного члена, що є такими необхідними для роботи з наркозалежними в цілому. Арт-терапевт пред'являє власні думки, почуття, образи, використовуючи вербальні й невербальні форми комунікації, показуючи в такий спосіб нові патерни комунікативної поведінки всім членам родини, і наркозалежному, у першу чергу. Це сприяє встановленню й підтримці емоційного «резонансу», активізації психотерапевтичного «діалогу» і створенню системи «розділеного смислу», що стимулює розвиток психотерапевтичних стосунків і підвищує організованість психічних процесів і емоційної експресії як наркозалежного, так і всієї клієнтської родини (Sandler, 1988; Emde, 1990, див. [7, с. 245]).

Також у функції арт-терапевта входить забезпечення зворотного зв'язку: він обмежує емоційні прояви членів сім'ї через прояснення їхніх почуттів і мотивів (наприклад, у випадках деструктивних проявів) або надає емоційну підтримку у випадку переживання кимось з членів родини сильної тривоги, страху або хвилювання. Думки й підтримка арт-терапевта виявляються дуже значимими для наркозалежного, як для людини зі «слабкою особистісною організацією». При описі членами сім'ї своєї творчості важливо, щоб вони говорили по черзі й утримувалися від коментарів і оцінок, чого часто важко буває досягти на перших сімейних сесіях. Всі інші учасники сімейної терапії, включаючи самого арт-терапевта, можуть лише задавати питання.

Арт-терапевт забезпечує контроль та регуляцію процесів, що відбуваються в родині під час сесії, він пропонує різні види роботи, показує нові для них рольові патерни й способи комунікації, використовуючи акціальні форми поведінки (у тому числі й провокації), здійснює обговорення готової творчої продукції членів родини. У роботі з наркозалежними арт-терапевт на перших заняттях більш активний і є для родини джерелом різноманітної інформації. Він відіграє роль ведучого дискусії, дотримуючись прийнятих правил для всіх учасників, особливо якщо виникають конфлікти.

У функції арт-терапевта входить аналіз формальних і змістовних особливостей образотворчої продукції, створеної членами родини, завдяки чому стає можлива оцінка способів реагування членів родини, які характеризують сімейну структуру в цілому. На підставі аналізу процесу створення художньої продукції й самих малюнків можливо ідентифікувати різні патерни внутрішньосімейної взаємодії: псевдовзаємність, парентифікація, сімейне розщеплення, сімейне перекручування, триангуляцію, формування недиференційованої егомаси, злиття, відчуження, співзалежність

У традиційному розумінні інтерпретація пов'язана із приписуванням терапевтом висловленням, діям і образам клієнтів певного змісту або коментарями образотворчої продукції. Однак в арт-терапевтичній роботі звичайно не ви-

користовуються прямі інтерпретації. Арт-терапевт може запропонувати членам родини своє пояснення їхніх робіт у формі лише відкритих для корекції гіпотез і власних фантазій, що він чітко повинен обумовити. Його професіоналізм завжди обмежений суб'єктивно його досвідом, методами аналізу. Для арт-терапевта неможливо дати об'єктивну, визначену й однозначну оцінку продуктам художньої творчості.

Він пропонує кожному члену родини розповісти про свою роботу так, як той вважає за потрібне. Питання арт-терапевта спрямовані на прояснення й коментар різних деталей малюнка, предметів і персонажів, вибору кольору й відношення до цього кольору того, хто його використовував, асоціацій, пов'язаних із частинами малюнка й використаних кольорів. Важливо, щоб кожен член родини висловив свою думку про те, як малюнок пов'язаний з актуальною життєвою ситуацією. Арт-терапевт при цьому звертає увагу на невербальні сигнали всіх членів родини: зміни кольору обличчя (що свідчить про самопочуття кожного з них), міміки, ритму подиху, положення тіла, інтонацій голосу (Bowers, 1992; див. [7, с. 247]).

Необхідно ще раз особливо вказати на *недирективність стилю ведення арт-терапевтичної сесії*. Свобода, що надається клієнтській сім'ї допомагає їй найбільшою мірою виявити їх стереотипні й деструктивні патерни взаємодії, а з іншого боку сприяє створенню ними нових форм і творчому розвитку. Як правило, клієнти з першого зайняття не готові до таких форм взаємодії з арт-терапевтом і очікують (у ряді випадків провокують) від нього більшої директивності, позиції «всезнаючого» і «всемогутнього» «батька». Терапевтові часто коштує величезних зусиль утриматися від роздачі порад і готових рецептів. В арт-терапії працює особистість самого професіонала. Рівень його особистісного розвитку впливає на ступінь довіри родини й «ідентифікованого пацієнта» – наркозалежного. Робота арт-терапевта вимагає його власної глибинної особистісної зрілості. Саме це робить його інтервенції й акції, невербальну комунікацію на емоційному й соматопсихичному рівні найбільш продуктивними для прямування родини шляхом розвитку й подолання залежності у «ідентифікованого пацієнта».

Терапевт не аналізує в присутності клієнтської родини їхню художню продукцію, але лише мотивує їх на вираження своїх почуттів, переживань, потреб, фасилітує процес вільного асоціювання у зв'язку із власними продуктами творчості й продуктами творчості інших членів сім'ї, а також процесу спільної творчості. У його функції входить надання можливості висловитися кожному члену родини, рівною мірою визнаючи його права й потреби, надавши підтримку своєю увагою кожному, не виділяючи кого-небудь із членів сім'ї особливо й не квалюючи природні ритми усвідомлення у кожного. Проте арт-терапевт не застрахований від суб'єктивного погляду на проблему, оскільки всі його питання так чи інакше будуть спрямовані на перевірку попередніх гіпотез, діагнозів, що виникли в нього та пов'язані зі звичними йому формами професійного дискурсу, а також відбивати відносини панування й підпорядкування, що містяться в самому контексті стосунків терапевт – клієнт або клієнтська сім'я.

У завдання арт-терапевта не входить обов'язковий вихід на символічний рівень аналізу продукції, але необхідний «запуск» процесу пошуку й аналізу на всіх рівнях взаємодії в родині: загальносімейного, міжособистісного й внутрішньо-психічному кожного члена родини. У роботі з родинами наркозалежних доцільне здійснення ретроспективних обговорень із показом і коментуванням робіт, що виконані за певний період часу. Часто члени родини ті ж малюнки сприймають вже інакше, ніж відразу після створення художньої продукції, і це призводить до переходу до символу- і смислоутворення.

Загальна мета роботи арт-терапевта з родиною наркозалежного складається в розвитку у клієнтів спроможності до самоаналізу, розумінню своїх внутрішньо-психічних конфліктів і їхнього впливу на інших членів родини, поясненню мотивів і механізмів власної поведінки, усвідомленню зв'язку досвіду арт-терапевтичної сесії з повсякденним життям, подіями своєї біографії й системою стосунків у сім'ї.

Арт-терапевтичні технології в роботі з сім'єю наркозалежного

Як уже вказувалося, саме в роботі з сім'ями з наркозалежними клієнтами на перших етапах сімейної терапії потрібна більш активна поведінка арт-терапевта, що проявляється як у жорсткому витримуванні границь сесії, так і у формах роботи, що пропонуються клієнтській сім'ї. Крім того, арт-терапевт має можливість використовувати спеціальні техніки для арт-терапії сім'ї.

Найпоширенішою й часто використовуваною технікою сімейної арт-терапії є створення сімейного портрета (*«Автопортрет родини»*) – реалістичне, абстрактне, символічне зображення сім'ї. Клієнтській сім'ї пропонується аркуш ватману, різноманітні матеріали (фарби, крейди, олівці, журнали з ілюстраціями для створення колажу). Завдання звучить у такий спосіб: «Створіть із наявних матеріалів автопортрет своєї сім'ї». Всі інші установки й обмеження – на розсуд родини.

Техніка виявляється діагностичною для розуміння як арт-терапевтом, так і самими членами родини, звичних для них патернів взаємодії. У подальшій роботі з автопортретом можна визначити місце, що займає у родині кожен її член, об'єм його на папері, використані для зображення кольори, рівень реалістичності або фантастичності зображення, чіткість границь і ліній при зображенні кожного члена родини й т.д.. Можливості техніки великі й у плані інсайтів членів сім'ї при розгляді цілісної роботи як би з боку й при описі кожним з учасників своєї частини роботи й почуттів, що виникали в процесі спільної творчості й у наступному обговоренні.

Наступна, близька за семантичним наповненням до попередньої, техніка для роботи з родиною наркозалежного – *«скульптура родини»* або *«скульптура сімейних стосунків»*. Арт-терапевт пропонує створити із глини, пластиліну зображення сім'ї або сімейних стосунків у вигляді скульптурної групи. Робота із пластичними матеріалами сприяє виходу й «вимальовуванню» негативних переживань членів сім'ї, які потім можна піддати ретроспективному аналізу й оцінці. Особливо показана робота із пластичними матеріалами у випадку фізичного насильства в родині, що дозволяє проробити травматичний матеріал без

хворобливого переживання, а також надає можливість відреагування накопичені агресії й гніву.

Скульптура родини може виглядати у вигляді сімейного дерева, де частини дерева символізують різних членів родини, що діагностично при дослідженні сімейної ієрархії.

Наступною вправою може стати зображення «*герба сім'ї*» (з дослідженням впливу родових гілок прабабків на формування як ієрархії родини, так і особистості кожного з дітей). Доцільно використовувати це завдання в подружніх парах, де наркозалежним є один з подружжя. Пропонується утримувати візуальний контакт. Не перериваючи контакту, у стані концентрації на партнері, арт-терапевт дає завдання уявити батьків своїх і подружжя, потім прабабків своїх і подружжя, а потім весь рід до сьомого коліна. Після уявлення подружжя в діалозі з арт-терапевтом діляться своїми образами, почуттями й переживаннями. Особливу увагу варто приділити відносинам один до одного, що змінилися. Після чого кожному з подружжя пропонується намалювати герб свого роду відповідно до моделі. Модель включає символ матері, символ батька, символи материнського й батьківського родів і символ сприйняття самого себе. Аналіз створених гербів можливо робити на кількох наступних заняттях. Задача арт-терапевта - допомогти подружжю в формуванні позитивних переживань, пов'язаних з родом і сім'єю, «підключенні» кожного з подружжя до «родових ресурсів».

Одним з варіантів завдання «герб сім'ї» є вправа «*спадщина*», у якій члени родини повинні зобразити, що вони успадкували з особистих якостей батьків, що хотілося успадкувати, що не хотілося, що хочеться передати дітям, або слабкі й сильні якості, успадковані від батьків, або минуле й сьогодення в родині.

В арт-терапії сім'ї може використовуватися робота з *дитячими спогадами*. Ця тема пов'язана із зображенням ситуацій, що мали місце, розлуки, прощання, пошуком зв'язку між минулими травматичними ситуаціями й актуальним становищем родини. Для цієї вправи потрібна висока кваліфікація арт-терапевта, оскільки часто тема виявляється травматичною для членів родини. Емоційні страждання дитинства залишають глибокий слід у душі людини. З іншого боку, робота із цією темою дозволяє актуалізувати дитяче-батьківські конфлікти, проговорити минулі образи, батькам глянути на ситуацію очима своїх дітей і тих дітей, якими вони колись були, а дітям усвідомити мотиви поведінки батьків. Діти й батьки можуть краще зрозуміти один одного, розмовляючи на одній мові.

Варіантами цієї роботи можуть бути «подорож у світ дитинства»; зображення себе, своїх інтересів, занять зараз і в дитинстві; зображення у вигляді «лялькового будинку» сімейної ситуації, коли були дитиною, стали батьком, дідусем (бабусею). Ця робота також особливо корисна при конфліктах і проблемах у дитяче-батьківських стосунках.

Зображення власної «*лінії життя*» кожним членом і «*лінії життя родини*» допомагає членам родини усвідомити свою роль і своє місце в родині. Учасникам арт-терапевтичної сесії пропонується намалювати своє життя у ви-

гляді лінії, позначивши на ній при бажанні, певні події. Лінія може бути будь-якої форми (передбачається використання аркуша будь-якого розміру чи довжини).

Особливе значення в психотерапії родини грає техніка “*Сімейний малюнок*”, коли вся родина одночасно, без вербальної взаємодії, малює на одному великому аркуші паперу. Завершенням арт-терапевтичної сесії при використанні “Сімейного малюнка” буде обговорення динаміки процесу малювання, переживань учасників під час спільної творчості. Продукт сімейної творчості буде відображенням сімейної ієрархії, системи сімейних ролей і стосунків. Як правило, у процесі спільної творчості виявляються “слабкі” члени родини, “жертви” і “козли відпущення” сімейної взаємодії, “внутрішньосімейні альянси”.

Крім названих можуть використовуватися техніки: стосунки батьків; ігрові сімейні стосунки (у пісочниці); емоційні портрети; найбільш важливі речі; спільний досвід; проблеми і їхнє вирішення; спільні ресурси; команди; вплив бабусі й дідуся й багато інших [8, 9].

Пісочна терапія як форма арт-терапії в роботі сім'єю наркозалежного

Пісочну терапію можна розглядати як аналог предметної скульптури й роботи з об'єктами в арт-терапії. Пісочна терапія включає створення різноманітних пісочних форм і вибором і аранжуванням мініатюрних предметів і фігурок, що нагадує одну з форм сучасного мистецтва - предметну скульптуру [7].

Останнім часом пісочна терапія, що розвивалася як окремий метод терапії, привертає до себе увагу арт-терапевтів. Використання цього методу в арт-терапевтичній практиці може бути продуктивним, оскільки обидва методи пов'язані зі створенням візуальних образів і базуються на цілому ряді загальних принципів – недирективність підходу, використання відстрочених інтерпретацій, визнання значимості тристоронньої взаємодії клієнта, психотерапевта й художнього образу. Хоча традиційно пісочна психотерапія використовувалася в індивідуальній роботі й спочатку була пов'язана із психодинамічним підходом (зокрема, з юнгіанським аналізом), є спроби її застосування в сімейній психотерапії.

Застосування *пісочниці* в арт-терапевтичній роботі з сім'ями передбачає багаті можливості за рахунок того, що, виступаючи в якості реального й символічного простору творчої експресії, пісочниця забезпечує «утримання» переживань членів родини. Вони мають можливість не тільки виразити свої індивідуальні переживання, але й вступити в невербальну взаємодію один з одним. Психотерапевт може спостерігати за проявами характерних для членів сім'ї духовних потреб і комунікативних патернів, а також за формуванням внутрішньосімейних альянсів. Використовуючи певні інтервенції, можна впливати на них таким чином, щоб посилювати одні альянси й послабляти інші.

Оскільки пісочна терапія пов'язана з використанням різних природних матеріалів (вода, пісок, камені, черепашки, рослини), вона може розглядати як аналог ленд-арту або ландшафтного мистецтва.

Використання мультимодального підходу в арт-терапії сім'ї розширює можливості її застосування й сприяє гармонічному протіканню процесу терапії. **Сполучення різних форм терапії творчістю** – арт-терапії з пісочною, танцювально-руховою, драмо- і казкотерапією – **дозволяє**:

1. Максимально мобілізувати творчий потенціал членів родини й знайти ті способи творчого самовираження, які найбільшою мірою відповідають їхнім можливостям і потребам;

2. Надати кожному члену родини додаткові можливості вираження своїх почуттів, думок, потреб;

3. Активізувати, збагатити комунікацію як між членами сім'ї, так і кожного члена родини й сім'ї в цілому з терапевтом;

4. Створити додаткові можливості для внутрішньоособистісної комунікації - пізнання себе, зміцнити автономність членів сім'ї, їхніх особистих границь, розвинути механізми саморегуляції;

5. Рольовий розвиток і трансформація сприяють **розширенню рольового репертуару** членів сім'ї, трансформації сталих, але непродуктивних патернів поведінки;

6. Збільшується цінність **співробітництва** як форма внутрішньосімейної взаємодії;

7. Розвивається міфотворчість сім'ї, формується міфопоетична картина світу сім'ї, своя власна культура внутрішньосімейної взаємодії.

Арт-терапевтичні технології адекватні у використанні для розв'язання завдань: комунікативної компетентності; розвитку внутрішньосімейної взаємодії; психічної й гендерної ідентичності членів родини; підвищення самооцінки, підвищення активності, впевненості в поведінці (на різних етапах розвитку сім'ї: і в періоди як особистісних криз членів родини, і кризових станів родини, як цілісності); зняття постстресового синдрому; усвідомлення й відреагування травматичного досвіду; розвитку рефлексії кожного члена сім'ї. Арт-терапевтичні технології також активно використовуються в психологічній роботі з подружніми парами. Серед тих проблем, які дозволяє розв'язати така робота, – формування зрілих чоловічих і жіночих структур особистості в подружніх парах; розподіл ролей, звільнення від впроваджених домінуючою культурою й ідеологією патернів поведінки й освоєння тих ролей, які більшою мірою відповідають глибинній природі, потребам і напрямкам розвитку кожного в подружній парі; автономність і границі в ядерній сім'ї.

Завдяки арт-терапевтичній роботі створюються довірливі стосунки, з'являється можливість самовираження всіх членів родини, відреагуються накопичені негативні емоції, розвиваються сімейні рольові моделі, вибудовується порушена ієрархія. Активізація творчого потенціалу кожного члена родини сприяє виробленню нових патернів поведінки й шляхів вирішення конфліктів. Можливості арт-терапії роблять її адекватним методом як вирішення внутрішньоособистісних конфліктів, так і психотерапевтичної роботи із сімейними проблемами.

1. Абрамова Г.С. Графика в психологическом консультировании. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 142 с.
2. Вознесенская Е.Л. Арт-терапевтические тренинговые технологии как метод психологической помощи личности // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22 листопада 2003 року. – К.: КІВС, 2003.–С.131-136.
3. Вознесенская Е.Л. Психологическая работа с родителями, имеющими детей до 3-х лет/ Психологічна допомога сім'ї: досвід, проблеми, перспективи/ Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 травня 2003 року.
4. Денний центр як окрема форма соціально-психологічної реабілітації наркозалежних// Методична збірка. – К.: Карат, 2004. – 98 с.
5. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.:КСП, 1996. – 160 с.
6. Калшед Д.. Внутренний мир травмы: Архетипические защиты личностного духа. – М.: Академический Проект, 2001. – 368 с.
7. Копытин А.И. Руководство по групповой арт-терапии. – СПб: Речь, 2003. – 320 с.
8. Никольская И.М. Серийные рисунки и рассказы в психологическом консультировании детей и родителей // Системная семейная психотерапия. – СПб.: Питер, 2002. – С. 242-265.
9. Остер Д., Гоулд П. Рисунок в психотерапии. – М.: Информационный центр психологической культуры, 2000. – 184 с.
10. Простір арт-терапії: можливості та перспективи: Збірник наукових статей/ За науковою ред. А.П.Чуприкова, О.А.Бреусенка-Кузнєцова, О.Л.Вознесенської. – К.: КИТ, 2005. – 114 с.
11. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Речь, 2000. – 284 с.
12. Франц М.-Л. фон. Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. – СПб: Б.С.К., 1998. – 360 с.
13. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2005 – 336 с.
14. Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. Методическое пособие. – М.: Фолиум, 1996. – 63 с.